

FTAXP 16.21.07

DOI

Ә.М. БАЙБОСЫН¹ , Қ.К. КЕНЖАЛИН² *Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі¹**(e-mail: ali_baibosin@mail.ru)**Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті²**(e-mail: kenkk@mail.ru)*

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДАҒЫ КӨНЕ ТОПОНИМДЕР

Аңдатпа. Мақалада Шығыс Қазақстан өңіріндегі көне топонимдердің тілдік табиғаты тарихи-хронологиялық, этимологиялық және семантикалық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде қазақ мемлекеттігі дәуіріне дейінгі қабатқа жататын Арқат, Қалба, Берел, Шар, Қарагем, Үржар, Бұқтырма, Аягөз сияқты бірқатар оронимдер мен гидронимдер алынды. Мақаланың мақсаты – Қазақстанның шығыс аймағындағы көне топонимдерді лингвистикалық тұрғыдан саралап, топонимдік объектілерді атаудағы өлке этностары мен тілдердің қатысын анықтау. Зерттеу барысында қазақ топонимдерін тарихи-хронологиялық тұрғыдан дәуірлеген Т.Жанұзақ, Е.Қойшыбаев, Б.Әбдуәліұлы, А.Әбдірахманов, Б.Бияров сынды ғалымдардың тұжырымдары салыстырылып, атаулардың тарихи қабаты мен уәждік негізі талданды. Жер-су атауларының диахрондық өзгеру динамикасы нақты мысалдар арқылы айқындалды. Талдау нәтижесінде Шығыс Қазақстандағы көне топонимдердің бір бөлігі түркі-моңғол ортақ қабатына, бір бөлігі көне түркі гидронимиялық және оронимиялық терминдеріне, енді бір тобы табиғи-географиялық белгіге негізделетіні көрсетілді. Арқат, Қалба, Шар тәрізді атауларда моңғол және түркі-моңғол ортақ элементтері байқалса, Берел, Қарагем, Аягөз, Бұқтырма атауларында су, тау, түс, ағыс, жер бедері сияқты географиялық белгілердің атау жасауға қатысы анық көрінеді. Мұндай атаулар белгілі бір этностың ғана емес, өңірде ұзақ уақыт бойы қабаттасқан тілдік, тарихи және мәдени үдерістердің куәсі ретінде бағаланады. Мақала көне топонимдерді зерттеуде этимологиялық болжамды тарихи дерекпен, фонетикалық сәйкестікпен және географиялық сипатпен ұштастыра қарастыру қажеттігін көрсетеді.

Мақаланы гуманитарлық бағытта білім алушыларға, топонимия саласында ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізетін ізденушілерге және тарихи ономастика мәселелерімен айналысатын мамандарға пайдалануға болады.

Түйін сөздер: лингвистика, топоним, тарихи атау, этимология, семантика, Шығыс Қазақстан, көне қабат, гидроним.

Кіріспе

Топонимдерге тарихтың қатынасы олардың адам өмірімен, қоныстану кеңістігімен және табиғи ортамен тікелей байланысында көрінеді. Тарихи жер-

су атауларын зерттеу ел тарихын тануға, жекелеген өлкенің тарихи-мәдени бейнесін анықтауға мүмкіндік береді. С. Hough жер атауларының этимологиясын ашуда ерте жазба деректерді ғана емес, әртүрлі аймақтар мен кезеңдердегі мәліметтерді салыстыру қажеттігін атап көрсетеді [1, 613]. Қ.Қ. Рысберген де географиялық атаудың пайда болуына тарихи дерек немесе оқиға әсер ететінін айтады [2, 38]. А.В. Суперанскаяның пікірінше, әрбір атау тарихи сипатқа ие, ал топонимика өткен қоғамның тұрмысы, әлеуметтік жағдайы, этнографиялық ерекшелігі және тілдік қалпы көрінетін айна іспетті [3, 147]. Т.Жанұзақ қазақ ономастикасының лексикалық құрамында көне дәуірден бүгінге дейінгі тарихи-мәдени өрістің ізі сақталғанын, оның құрамында төл атаулармен бірге өзге тілдерден енген атаулар да бар екенін көрсетеді [4, 64]. Демек, жер-су атаулары жаугершілік, отаршылдық, әкімшілік-аумақтық өзгеріс және саяси-идеологиялық ықпал сияқты факторлармен сабақтаса өзгеріп, тарихи жадтың маңызды белгісі ретінде сақталады.

Қандай да бір ел, жер болмасын, ондағы жер-су атаулары тарихи-әлеуметтік оқиғаларға байланысты өзгеріске түседі. Топонимикалық атаулар ертедегі халықтық номинация негізінде қалыптасқанымен, кейінгі әртүрлі басқыншылық, саяси-әлеуметтік және әкімшілік жағдаяттарға байланысты бірде баяу, бірде жылдам өзгерістерден қалыс қала алмайды. Осы себепті көне атауды тек тілдік дерек ретінде емес, тарихи жадтың, этномәдени сабақтастықтың және кеңістікті игеру тәжірибесінің көрсеткіші ретінде қарастыру қажет.

Шығыс Қазақстан аймағы бұл тұрғыдан ерекше мәнге ие. Өңір Алтай, Тарбағатай, Сауыр, Қалба сияқты тау жүйелерімен, Ертіс, Бұқтырма, Күршім, Үлбі, Шар, Аягөз тәрізді ірі гидронимдермен ерекшеленеді. Табиғи-географиялық орта мен тарихи көші-қон бағыттарының тоғысуы бұл кеңістікте сақ, ғұн, түркі, қыпшақ, моңғол және кейінгі қазақ қабаттарының ізін сақтап қалды. Сондықтан аймақ топонимдерін талдау бір ғана атаудың этимологиясын ашумен шектелмейді; ол белгілі бір кеңістіктегі тілдік қабаттардың өзара байланысын, атау берудегі уәжді және халықтың табиғи ортаны тану тәсілін айқындауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдістері мен материалдар

Мақалада талдауға түсіп отырған материалдың ерекшелігі және қойылған міндеттерді орындау қажеттілігіне байланысты жүйелеу, талдау, сипаттау, салыстыру, тарихи-салыстырмалы және этимологиялық талдау әдістері қолданылды. Бұл әдістер көне топонимдердің халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық санадағы орнын және тарихи-лингвистикалық сипатын қарастыруда пайдаланылды. Материал ретінде Шығыс Қазақстан мен Абай облыстары аумағында кездесетін көне қабатқа жататын оронимдер мен гидронимдер, қазақ топонимикасына қатысты сөздіктер, анықтамалықтар, тарихи-этимологиялық еңбектер және аймақтық тілдік деректер алынды.

Этимологиялық талдауда төрт өлшем басшылыққа алынды: біріншіден,

атаудың көне және қазіргі тұлғалары арасындағы фонетикалық сәйкестік; екіншіден, атау құрамындағы түбір мен қосымшаның тарихи мағынасы; үшіншіден, географиялық нысанның нақты табиғи белгісі мен атау мағынасының үйлесуі; төртіншіден, бұрынғы зерттеушілер ұсынған болжамдарды өзара салыстыру. Мұндай тәсіл көне топонимдерге қатысты бір ғана нұсқаны абсолютті ақиқат деп қабылдамай, ғылыми тұрғыдан ықтимал нұсқаларды дәлел деңгейіне қарай саралауға мүмкіндік береді.

Қазақ топонимиясында әртүрлі кезеңдерде қалыптасқан түрлі тіл бірліктері кездеседі. Бұл жөнінде орыс ғалымдарының да, қазақ ғалымдарының да еңбектерінде айтылады. Т.Жанұзақ қазақ онимдері туралы: «Қазақ онимдері құрамында ежелгі заман мен орта ғасыр, орта ғасырлық және жаңа замандық топонимдердің бары тарихи құбылыс. Бұл атаулардың кейбіреулері Сақ, Қаңлы, Үйсін, Ғұн дәуірлеріне тән болса, біразы Орал-Алтай тіл бірлестігі кезеңіне, енді бір тобы көне түркі тіліне, ал басым көпшілігі қазақ тіліне, байырғы сөздерімізге тән болса, шағын тобы араб, парсы, моңғол тілдерінен енгенін» айтады [5, 7]. Осы бағытта зерттеу жүргізген Е.Қойшыбаев Қазақстан аумағындағы 5 тілдік қабатты бөліп көрсетеді:

1) Ежелгі тілдер элементтерін сақтап келе жатқан тым көне қабаттар (санскрит, үнді-иран тілдері элементтері: тал, ар, бал, сар, ғар, қан);

2) Шартты түрдегі түркі-моңғол тіл бірлестігі элементтерін сақтап келе жатқан көне қабаттар (ал, ала, бала, қар, шар, чар, бай, тоғай және -ас, -ес, -аш қосымша түрлері);

3) Түркі тіл қабаттары немесе түркі тілдер семьясы құрамының ерекшеліктерін көрсететін қабаттар (й-шыл, ч-шыл, ж-шыл, ды-шыл тілдер және -ты, -сы қосымша түрлері);

4) Осы күнгі түркі тілдері ерекшеліктерін көрсететін қабаттар;

5) Орыс тіл негізіндегі топонимикалық қабаттамалар деп топтастырады. Ғалым қазақ жер-су атауларын тұтастықта қарастыра отырып, тілдік қабаттарға жіктеген [6, 9]. Ғалым Б.Әбдуәліұлы қазақ топонимдерін шығу тегіне болжам жасағанда екі түрлі дәлелге жүгіну керектігін айтады.

1) Жинақталған түрлі тарихи деректердің негізінде тарихшылар белгілеген уақыт;

2) Топоним құрамындағы көне тұлғалар арқылы көрінетін ғылыми-этимологиялық талдаулардағы болжамды уақыт [7, 210]. Топонимдерді тарихи дәуірлеу күрделі мәселелердің біріне жатады. Ол тіл ғылымдары мен тарихи талдау-зерттеу нәтижесін қажет етеді. Б.Әбдуәліұлы жоғарыдағы ұстанымдарды негізге алып, тарихи-хронологиялық тұрғыдан қазақ топонимдерін былай бөледі:

Ежелгі дәуір б.д.д. VI – б.д V ғ.;

Жалпы түркі дәуірі VI – XIV ғ.;

Қазақ мемлекеттігі дәуірі XV- XXI ғ. аралығын қамтиды [7, 210].

Ғалымның бұлай дәуірлеуінде сол аралықта мекен еткен этностардың

мемлекет құру мүмкіндігі мен тілдік ерекшелігі назарға алынған. Себебі жер-су атауларының пайда болуы мен қолданылуы сол жерді игерген, мекендеген және атау берген қауымның тілімен, шаруашылық өмірімен, дүниетанымымен тығыз байланысты болады. Біз бұл мақалада Шығыс Қазақстан өңіріндегі қазақ мемлекеттігі дәуіріне дейінгі кейбір топонимдерді этимологиялық тұрғыдан талдаймыз.

Ежелгі дәуірлерде Қазақстан аумағын тілі мен дәстүрі жағынан сабақтас сақ, ғұн, қаңлы, үйсін, сармат сияқты тайпалар мекендеді. Қазақ халқының этногенезінде осы жергілікті тайпалар мен кейінгі түркі бірлестіктерінің орны ерекше болды; көптеген тайпалар 552 жылы құрылған Түрік қағандығы құрамына енді [8, 399-6]. Т.Жанұзақ Каспий теңізі, Арал теңізі, Арыс, Талас, Сырдария, Ертіс, Есіл, Іле, Шу, Алтай, Тарбағатай, Күршім сияқты атауларды көне топонимдер қатарында атаса, А.Әбдірахманов Арқат, Қалба, Қарагем, Шар тәрізді атауларды Алтай дәуірінен жеткен топонимдерге жатқызады. Сондықтан Шығыс Қазақстан атауларын тарихи топонимдер ретінде қарастыруға толық негіз бар.

Талқылау

Зерттеу нысаны болып отырған Шығыс Қазақстанның бірқатар географиялық атаулары қазақ тілінің өз ішкі мүмкіндігі арқылы жасалған. Сол себепті олардың көпшілігінің мағынасы қазіргі тіл тұтынушысына түсінікті болып көрінеді. Дегенмен көне қабатқа жататын атауларды тек қазіргі қазақ тілі негізінде түсіндіру жеткіліксіз. Мұндай атауларды көне түркі, моңғол, тұңғыс-маньчжур, сондай-ақ өңірде тарихи кезеңдерде ықпал еткен тілдермен салыстыра қарастыру қажет. Көне түбір топонимдер тілдің алғашқы кезеңдерінде жасалғандықтан, олардың этимологиясын анықтау қиындық туғызады. Зерттеушілер бұл кезеңдердегі атауларға талдау жасағанда көбіне болжамға сүйенеді. Алайда ғылыми болжам кездейсоқ ұқсастыққа емес, дыбыстық сәйкестікке, мағыналық уәжге, тарихи дерекке және географиялық нысанның нақты сипатына негізделуі керек. Сондықтан төменде қарастырылатын әрбір атау бойынша бұрынғы пікірлер салыстырылып, олардың ішінен тілдік және географиялық жағынан негізді нұсқалар сараланады.

Арқат – Семей маңындағы тау атауы. Шығыс Қазақстан жеріне экспедиция жасаған Ж.Болатов Арқат топонимі жайында былай дейді: «Шәкеннің атасы – Байкісі. Байкісінің Архат, Бұрхат, Алжан, Қылжан деген төрт ұлы болған екен.

Байкісінің Архат, Бұрхат, Алжан балалары Ертістің батысында туған соң, осы қойылуы мүмкін» (Ж.Болатов. Шығыс Қазақстан облысы... қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. 5-шығуы, Алматы, 1963, 178-179 б.). Ғалымның осы атауға байланысты пікірі бұрынғы бір мақаласында да кездеседі: «Бұл жерде Архат, Бұрхат деген қатар орналасқан екі тау бар. Архат

батыс жағында болса, Бұрхат шығыс жағында орналасқан. Монғол тілінде аргат – айлалы, әдісті деген сөз бар. Бұрхат сөзі монғол тілінде бұр – өте, тым ал хатан – беріктік қайтпас, қайсарлық деген екі сөздің бірігуінен жасалуы мүмкін» (Ж.Болатов. Семей облысының... қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. Жинақ 2-шығуы, Алматы, 1960, 123 б.). Ж. Болатовтың бұл пікірін А. Әбдірахманов қисынға келмейтінін айтып себептерін анықтап көрсетеді. Біріншіден, «айлалы, тым берік» деген сөздер тау атауына қойылмайды, екіншіден, жер-су атауларына ұқсас келетін сөздерді жапсыра салу сөз этимологиясы ашылмайтынын нақты айтады.

Ғалым Ғ.Қоңқашпаев бұл атаудың моңғол тіліндегі ар (солтүстік), хад (тау, жартас) деген сөздердің бірігуі арқылы жасалғанын айтқан. Сөзінің дәлелі ретінде таудың оңтүстік тұсында Борхат деген тау аты бар екенін, бұл моңғолдың убор (оңтүстік), хад (тау, жартас) сөздерінен жасалғанын көрсетеді (Ғ.Қоңқашпаев. Географические названия монгольского происхождения... Известия АН КазССР. Серия филологии и искусствоведения. Вып. I (11), 1959, 88 б.). Ғ.Қоңқашпаев айтқан пікірдің негізі дұрыс болғанымен, оны тілдік жағынан нақтылайтын тұстар бар. А.Әбдірахманов бұл атауды лингвистикалық жағынан талдап, нақты деректер келтіреді: «Атаудың бірінші компоненті ар сөзі – арқа, арт-қы деген сөздердің түбірі. Ал –қа, -т+қы түркі тілдерінде өлі жұрнақтар. Ертеректе түркі-моңғол халықтарында батыс пен солтүстік арт жақ, ал шығыс пен оңтүстік алдыңғы жақ болып есептелген. Мысалы, якут тілінде Арға куол гидронимі «батыс көлі» дегенді білдірсе, арға – батыс деген сөз. Осы пікірлер ар сөзі арқа, арт сөздерінің түбірі екенін дәлелдесе, ар сөзі түркі-моңғол тілдеріне бірдей ортақ екенін дәлелдейді» [9, 75-76]. Қорыта келгенде Арқат атауының бірінші компоненті түркі-моңғол тілдеріндегі ар түбірімен, екінші компоненті моңғол тіліндегі хад (жартас, тау) сөзімен байланысты деп топшылауға болады. Бұл жерде атаудың уәжі таудың кеңістіктегі орнына, яғни солтүстік-батыс бағыттағы орналасу ерекшелігіне қатысты болуы ықтимал.

Қалба – Шығыс Қазақстан облысындағы тау жотасы. М.Абдрахманов пен А.Бонюховтың зерттеуінде Шория жерінде Қалбық атауында тау бар. Ғалымдардың пайымдауынша, осы тау аты «қалба, қалбы» (черемша) деген зат есімнен жасауы мүмкін деген ой айтады. (Сб.: «Языки и топонимия Сибири», I, Томск, 1966, 160 б.).

Қалба «Allium ursinum, род дикого лука, черемша (В.Даль, 2.77; Фасмер, 2, 165; Радлов 2, 270)» мәнінде орыс тіліне түркі тілінен енген кірме сөз ретінде көрсетіледі [10, 137]. Қытай жазба деректерінде ғұндар мекендеген батыстағы, солтүстіктегі бірнеше тау Цунлин «луковый хребет» деп аталған. Сонымен қатар ғұндарды жабайы тау сарымсағын жейтіндер деп атағаны туралы да ақпарат бар [11, 118]. Бұл пікірлерді ескерсек, сарымсақты тау осы Қалба тауы болуы мүмкін деген болжамның негізі бар. Тұңғыс-маньчжур тілінде колбо/холбо «жалғасу», «қосылу», моңғол тілінде холбо «жалғастыру»,

«байлау» мағынасын береді (В.И. Цинциус // Алтайские этимологии, 1984, 92-93 б.). Осы негізде Қолба > Қалба нұсқасы «қосатын, жалғайтын тау» деген мағынада қалыптасуы да мүмкін. Себебі жотаның өзі Алтай мен Батыс Алтайды жалғайтын тау жүйесі ретінде танылады. Ғалым Б. Бияров Қалба тауының жалпақ тасты болатынын, Алтай мен Батыс Алтайды жалғайтынын және онда сарымсақ пен рауғаштың өсетіні шындық екенін айтады [12, 132]. Демек жоғарыда келтірілген пікірлердің барлығы Қалба тау жотасының табиғи ерекшеліктерімен белгілі бір деңгейде сәйкес келеді. Бірақ бұл сипаттардың нақ қайсысы атауға негізгі уәж болғанын дәп басып айту қиын. Сол себепті Қалба атауын бір ғана этимонға телімей, фитонимдік, ландшафтық және жалғаушы географиялық қызметі қатар көрінетін күрделі көне ороним ретінде қарастырған дұрыс.

Берел – Алтай жеріндегі сақ дәуіріндегі адамдар тұрағының атауы. ШҚО Қатонқарағай ауданында орналасқан. Халықтық этимологияда бұл атауға «бергі ел» мағынасында деген пікір бар. Ал ғылыми болжам жасаған Б.Бияров Берел гидрониміне Г.Шухардттың «заттан сөзге қарай» деген принципін басшылыққа алады. Берел өзенінің басы Мұзтаудан басталып, Бұқтырма өзеніне құяды. Шағын өзеннің негізі ерекшелігі жаз мезгілінде судың сүттей ақ болып ағуында. Өзенге ақ түс беретін Мұзтаудың ақ балшығы екені анықталған. Өзеннің түсіне қарап халық Ақбұлқақ деп те атайды. Ақбұлқақ «Бұқтырманың мөлдір суын ақ түске айналдырып, бұлғайтын, лайлайтын өзен» мағынасында қолданылады. Өңірге саяхат жасаған ғалымдар картаға Белая Берель атауында түсірген.

Атау беруші өзеннің мұндай ерекшелігін назардан тыс қалдырмауы мүмкін емес. Осы тұрғыдан келгенде, Мұзтау атауын берген сақтар, ғұндар немесе түркілер бор/боз «ақ, сұр» анықтауышын қолданып, Борел атауын жасаған болуы ықтимал. Ел, ыл, іл тұлғалары өте көне кезеңде «өзен», «су» мәніндегі гидротермин қызметін атқарғаны Елек, Іле, Ойыл, Қиыл сияқты атаулардан байқалады [12, 130]. Сонымен Берел гидронимі «ақ, сұр түсті су, өзен» деген мағынада қалыптасқан деуге негіз бар. Бұл түсіндіру халықтық «бергі ел» жорамалына қарағанда өзеннің нақты табиғи белгісіне көбірек сәйкес келеді.

Шар – Абай облысы Жарма ауданындағы қала және Ертіс өзенінің тармағы. А.И. Исқаков бұл атауды азербайжан тіліндегі «айқай, шу» мәніндегі сөзбен байланыстырса, К.Юдахин түркі тілдеріндегі «селдір тоғай» мағынасын көрсетеді. Э.Мурзаев Орал-Алтай аясындағы угор тілдерінде бұл тұлғаның «өзен саласы» мағынасында қолданылатынын айтады. Ғ.Қоңқашпаев Шар атауын моңғол тіліндегі сары немесе өгіз сөзімен байланыстырады; XVIII ғасырдағы Гурбан-Шар тұлғасын «үш сары» немесе үш салаға қатысты атау болуы мүмкін деп түсіндіреді. А. Әбдірахманов бұл пікірді нақтылап, шар сөзін «сары» мәніндегі ерте түркі-моңғол қабатының элементі ретінде қарайды. Түркі және моңғол тілдеріндегі ш/с алмасуы Шавар – сабыр, шийр – сирақ,

шонхор – сұңқар сияқты мысалдардан көрінеді [9, 221]. Т.Жанұзақ Шарды Шарын гидронимімен мәндес қарастырып, көне түркідегі «қарқынды, екпінді, арынды» мағынасымен байланыстырады [13, 208]. Ертіске құятын өзен құмының сары түсі суға рең беретіндіктен, моңғол тіліндегі шар «сары» сөзімен түсіндіру географиялық тұрғыдан қисынды, бірақ гидронимдерде түспен ағыс белгісі қатар уәж болуы да мүмкін.

Қарагем – Шығыс Қазақстандағы көл аты. Ж.Болатов мұндағы қара компонентін түркі тілдерімен, екінші компонентін моңғол тіліндегі хэм «шек, шекара» сөзімен байланыстырады. А. Әбдірахманов көл атауына «шекара» мәнінің сәйкес келе бермейтінін ескертіп, Э.М. Мурзаев, В.А. Никонов, А.П. Дульзон еңбектеріндегі -кан, -кам, -кем тұлғаларына қатысты пікірлерді негізге алады. Ғалымның тұжырымынша, -гем/-кем тұлғасы тува тіліндегі «өзен, су» мағынасындағы -хем (кем) сөзінің Таулы Алтай арқылы Шығыс Қазақстанға жеткен көне гидротерминдік көрінісі болуы ықтимал [9, 140]. А.Н. Кононов түркі тілдеріндегі қара түсінің бірнеше семантикалық мағынасын көрсетеді: ол географиялық нысанның сапасын, көлемін, орналасуын немесе судың тазалығын білдіруі мүмкін. Осы тұрғыдан Қарагем атауындағы қара компонентін «таза, мөлдір» мәнімен, ал -гем/-кем тұлғасын көне гидротерминмен байланыстырып, атауды «таза су», «мөлдір су» немесе «қара су» мәніндегі көне гидронимиялық құрылым ретінде түсіндіруге болады.

Біз мақаламызда ғалым Б.Әбдуәліұлының топонимдерді тарихи-хронологиялық тұрғыдан бөлу ұстанымын басшылыққа алдық. Ғалым көрсеткен жалпы түркілік дәуірдің (VI-XIV ғғ.) басталуы түркілер деп аталатын этносаяси бірлестіктің тарих сахнасына шығуымен байланысты. Т.Жанұзақов бұл кезеңдерде мемлекет құрған тайпаларды ғасырлар бойынша былай жіктейді: «VI-VIII ғасырларда Іле бойында Батыс Түрік қағанатының астанасы болған, VIII-X ғасырларда Қарлұқ мемлекеті, IX-XII ғасырларда Оғуздар, XI-XII ғасырларда Қимақтар мен қыпшақтар, XII-XIV ғасырларда Моңғол үстемдігі, XII-XIV ғасырларда Қыпшақ бірлестігі» [13, 19]. Аталмыш кезеңдерді ғылым саласында VI-X ғасырлар аралығын «Ерте орта ғасырлар», XI-XIV ғасырлар аралығын «Орта ғасырлар» деп екіге бөледі. Уақыт межесіне байланысты ғалымдар арасында «Ерте орта ғасыр» терминін сол кезеңде өмір сүрген этносаяси қауыммен байланыстырып, «көне түркі дәуірі» деп атау да қалыптасқан. Мысалы:

Ерте орта ғасырға тән топонимдер: Суяб, Сығанақ, Сауран, Орал, Тараз, Керем, Кеш, Торғай т.б.

Көне түркі дәуірлеріндегі топонимдер: Алматы, Атасағұн, Ебейті, Елек, Жайық, Есіл, Лепсі, Ызбан, Таңсық, Қағыл, Сығанақ, Сырдария, Іле, Шарын, Мұзтағ, Машат, Тарты, Шайқұрық, Шәуілдір, Маңқыстау т.б.

Орта ғасырлық топонимдер: Бөген, Бұқтырма, Есекартқан, Қапал, Қарқара, Құйған, Түгіскен т.б.

Шығыс Қазақстандағы түркілік дәуірлерге тиесілі топонимдер: Аякөз,

Үржар, Бұқтырма т.б.

Үржар – Абай облысының Үржар ауданындағы Алакөлге құятын өзен атауы. Аудан атауы да, аудан орталығы да осы атаумен аталған. В.Г. Егоров сөздігінде «ур//ор//ура//ора» сөздері «ров, яма, яма для хранения зерна» деген мағынаны білдіреді (В.Г. Егоров. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964 г., стр. 275). А.Әбдірахманов ұра, ор сөздерінің түбірлес екенін айтады. Үржар атауы екі компоненттен жасалған: ор/ұр + жар. Бұл жерде ор/ұр сөзі «терең», жар сөзі «өзен» дегенді білдіреді [9, 210]. С.Әбдірахманов Үржар атауының ғылыми тұрғыдан дұрыс тұлғасы Өржар болуы мүмкін деген пікір білдіреді. Оның пайымдауынша, өзен ұзындығы 206 шақырым, теңіз деңгейінен 2267 м биіктіктен бастау алып, 343 м биіктікте Алакөлге құяды. Сонда өзеннің құламасы, яғни деңгей айырмасы 1924 м құрайды. Бір шақырым ұзындығының құламасы 9,3 м ($1924:206=9,3$). Салыстырмалы түрде Нұра өзенін алсақ, ұзындығы 978 шақырым, 1283 м биіктіктен басталып, теңіз деңгейінен 304 м биіктікте жатқан Теңіз көліне құяды. Жалпы Нұраның құламасы 4,2 м, яғни 1 шақырымдағы еңістігі бар болғаны 1 м құрайды [14]. Өзеннің бұл ерекшеліктеріне мән берсек, тұрғылықты халықтың өзенге Өржар атауын беруі де қисынсыз емес. Өржар «өрден ағатын өзен» дегенді білдіруі мүмкін. Сонымен қатар Үржар тұлғасы қазіргі қолданыста орныққан ресми атау болғандықтан, мақалада екі нұсқаның да уәждік негізін салыстыра қарастыру маңызды.

Бұқтырма – Қазақстанның шығысындағы өзеннің және еліміздегі ең ірі су қоймаларының бірінің атауы. Шығыс Қазақстан облысының Қатонқарағай, Тарбағатай, Зайсан, Көкпекті аудандары аумағымен байланысты. Шығыс Қазақстан қазақтарының тілін зерттеген Ж. Болатов атау туралы мынандай пікір білдіреді: «Бұқтарма өзенін сол маңайда қоныстанған халық Бұқтырма деп атайды. Халықтық этимология бойынша ағысы қатты, асау, тау өзені болғандықтан мал болсын, адам болсын кез келген өзенге түсіп кеткен нәрсенің қайта тұруға шамасын келтірмейді. Бас көтертпестен тасқа соғып, бұқтыртып әкетеді. Өзен маңайында адам мен мал шығыны жиі болады. Осы себепті халық өзенге Бұқтырма деп атаған. Өзен жайында халық арасында «Бұқтырма қайдан шығады, бұлақтан шығады, өзінен-өзі шықпайды» деген нақыл айтылады. Мұның себебі өзен шығыс аудандарын шығыстан батысқа қарай аралап ағып өтеді. Өзенге жол-жөнекей тау-тас арасынан шыққан кішігірім мыңдаған бұлақ қосылады. Осы себепті өзеннің бірте-бірте молая түсуі себеп болса керек» (Ж.Болатов. Шығыс Қазақстан облысы ... қазақтар тіліндегі жергілікті ерекшеліктер туралы. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының мәселелері. 5-шығуы, Алматы, 1963, 181 б.). Ғалым Е.Қойшыбаев атаудың пайда болуына «бұқтыру» етістігінің қатысы жоқ деген пікір айтады. Көне түркі тілінде бұқтыр (қаз. бөктер) тұлғасына -ма қосымшасы жалғану арқылы жасалған атау өзеннің тау бөктерлеп ағатынын білдіреді. Көне түркі тілдерінде бұқтыр сөзі бұқтыр > бұқтөр > бөктер > боктор тұлғаларында кездеседі. Махмұд Қашғари

«буктир» тұлғасын тау етегі деп көрсетеді [6, 85]. Бұл пікір атаудың тарихи морфологиялық құрылымын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар халықтық этимологияда сақталған «ағысы қатты, бұқтырып әкететін өзен» деген түсінік те өзеннің табиғи сипатына сай келеді. Демек Бұқтырма атауының ғылыми түсіндірмесінде көне түркілік бөктер/тау етегі мағынасы мен өзеннің асау ағысына қатысты халықтық таным қатар ескерілуі керек. Бұқтырма > Бұқтарма (Бухтарминская ГЭС) тұлғасының қалыптасуы орыс тілінің ықпалымен байланысты деп ойлаймыз.

Аягөз – Абай облысындағы өзен, аудан және аудан орталығының аты. Бұл атау туралы С. Нұрқанов былай дейді: «Балқаш төңірегіне көз тастаңызшы – Ай, Айқыз, Аягөз (ай – тайпа аты, гөз/өгүз – су, яғни ай(лар) суы) атауларын байқайсыз. Айрық, Айтағы (ай – тайпа, тағы – тау) т.б. топонимдерді кездестіреміз» («Қазақстан мектебі» журналы, №1, 1967, 76 б.). Ғалымның пікіріне сүйенсек, Аягөз атауы ай + өгүз сөздерінен жасалған. Көне түркі тілінде угуз/өгүз «өзен» мәнінде қолданылғанына мән берсек, бұл пікірдің белгілі бір негізі бар деп айта аламыз. А.Әбдірахманов бұл пікірдің дәлсіздігін көрсетеді. Оның ойынша, Айрық атауын бұл топқа жатқызуға болмайды. Бұл атаудың түбірі – айр (айыр), осы түбірге ертедегі өнімді -ық жұрнағы жалғану арқылы жасалған. Жоғарыда келтірілген топонимдердің арасында көне форманы сақтағаны – осы Аягөз. Бұл жерде ай сөзі тайпа атауы дегенге келе бермейді. Қазақ этностық құрамында ай деген ру немесе тайпа атауы кездеспейді. Ал Шығыс Қазақстан облысына көрші орналасқан Алтай автономия облысында Ай, Айғарь, Айқұлақ, Айлы деген өзендер бар. Бұл атауларды Н.А. Баскаков пен Т.М. Тощакова «луна, месяц» деп аударған (Н.А. Баскаков, Т.М. Тощакова. Ойротско-русский словарь. М., 1947, 196 б.). Сонымен ай сөзінің мағынасы «ай» немесе «кіші» болуы мүмкін [9, 76]. Осыған ұқсас пікірді Б.Бияров та айтады: «Аягөз – көне түркі. Айа «шағын», «кіші» + үгүз «өзен» сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Демек, Айаүгүз > Айагүз > Аягөз «шағын, еңсіз өзен» деген мағынаны білдіреді. Ертіс өзенін әрең кешіп өтетін түркілер салыстырмалы тұрғыдан бұл өзеннің «аядай ғана» екеніне мән берген» [12, 248]. Бұл гидронимге қатысты пікірлерге қарап, ай/айа компоненті әлі де арнайы тарихи-лингвистикалық талдауды қажет ететінін байқаймыз. Дегенмен өгүз > көз дыбыстық өзгерісі көне түркі гидронимиялық терминдерінің қазақ топонимиясында сақталуы мүмкіндігін көрсетеді.

Нәтижелер

Жоғарыда талданған атаулардың ортақ белгісі – олардың бір ғана тілдік қабатқа сыймайтындығында. Арқат, Қалба, Шар сияқты атауларда түркі-моңғол байланысы айқын көрінсе, Берел, Қарагем, Бұқтырма, Аягөз атауларында гидронимиялық терминдердің көне қабаты, түс атаулары, жер бедері және су ағысының сипаты негізгі уәжге айналады. Үржар/Өржар мысалында қазіргі ресми тұлға мен жергілікті табиғи-географиялық уәж арасындағы байланыс байқалады. Бұл деректер Шығыс Қазақстан

топонимиясын стратиграфиялық тұрғыдан зерттеудің маңызын көрсетеді: әрбір атау белгілі бір тарихи кезеңнің ғана емес, бірнеше тілдік және мәдени қабаттың тоғысуынан туған күрделі белгі болып табылады.

Қорытынды

Топонимдер – кешегі мен бүгінгіні жалғайтын алтын арқау, тарихи жәдігерлер. Жер-су атаулары бізге дейін де болды, бізден кейін де болады. Топонимдер тілдің дамуы мен заңдарына бағынып, уақытпен бірге өзгеріп, жаңарып отырады. Топонимика ғылым саласы тіл, тарих, география және этнография ғылымдарының аясында зерттелсе ғана толық нәтижесін бере алады. Біз бұл мақалада Шығыс Қазақстан өңіріндегі ежелгі дәуір мен жалпы түркі дәуіріне тиесілі бірқатар атаулардың этимологиясын ашуға тырыстық. Алайда бұл барлық топонимдерді қамтыдық дегенді білдірмейді, өйткені бір мақала аясында өңірдің бүкіл көне атаулар жүйесін түгел қарастыру мүмкін емес. Зерттеу барысында Аркат, Қалба, Берел, Шар, Қарагем, Үржар, Бұқтырма, Аягөз сияқты атаулардың шығу төркіні әртүрлі тілдік қабаттармен байланысты екені байқалды. Бір атауларда моңғол және түркі-моңғол ортақ элементтері сақталса, екінші бір атауларда көне түркі гидронимиялық терминдері, түс атаулары, жер бедері, су ағысы, табиғи орта ерекшеліктері негізгі уәжге айналған. Осыдан Шығыс Қазақстан топонимиясының күрделі стратиграфиялық жүйе екені көрінеді. Бұл кезеңдерді құрайтын қазақ топонимдері тек қазаққа ғана тиесілі мұра емес, жалпы түркі халықтары үшін ортақ тарихи-тілдік қазына. Сол үшін де жер-су атауларын салғастыра зерттеп, олардың өзіндік ерекшеліктерін айқындау тұрмыс-тіршілігімізден, тарихымыздан, мәдениетімізден және этникалық байланыстарымыздан мол ақпарат беретіні сөзсіз. Негізгі мақсатымыз – көне атауларды ұлттық байлық ретінде сақтап, ғылыми тұрғыдан жүйелі зерттеп, келешек ұрпаққа жеткізу.

Әдебиеттер

1. Бияров, Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері: монография. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 460 б.
2. Әбдірахманов, А. Топонимика және этимология. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 240 б.
3. Әбдірахманов, С. Үржар емес, Өржар! // Egemen Qazaqstan. – 2026. – 22 маусым. – URL: <https://egemen.kz/article/177071-uragar-emes-ordgar> (қаралған күні: 22.06.2026).
4. Әбдуәліұлы, Б. Қазақ топонимикасы: оқу құралы. – Нұр-Сұлтан: Булатов А. Ж. ЖК, 2021. – 321 б.
5. Жанұзақ, Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры: 3-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
6. Жанұзақ, Т. Жер-су атауларының анықтамалығы. – Алматы: Өнер, 2011. – 496 б.

7. Жанұзақ, Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 128 б.
8. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т. 5. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2003. – 720 б.
9. Қойшыбаев, Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
10. Малявкин, А.Г. Историческая география Центральной Азии: материалы и исследования. – Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1981. – 336 с.
11. Рысберген Қ. Қ. Ұлттық ономастиканың лингвокогнитивтік негіздері. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 328 б.
12. Суперанская, А. В. Что такое топонимика? Из истории географических названий. – Москва: Либроком, 2014. – 178 с.
13. Шипова, Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 444 с.
14. Hough, C. Place Names // Encyclopedia of Language & Linguistics (Second Edition). – 2006. – № 2. – P. 613-620.

А.М. БАЙБОСЫН¹, К.К. КЕНЖАЛИН²

Национальный музей Республики Казахстан¹

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева²

ДРЕВНИЕ ТОПОНИМЫ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье рассматривается языковая природа древних топонимов Восточного Казахстана в историко-хронологическом, этимологическом и семантическом аспектах. В качестве объекта исследования взяты оронимы и гидронимы, относящиеся к допериоду казахской государственности: Арқат, Қалба, Берел, Шар, Қарагем, Үржар, Бұқтырма, Аягөз и др. Цель статьи – лингвистически проанализировать древние топонимы восточного региона Казахстана и определить участие этносов и языков края в номинации географических объектов. В ходе исследования сопоставлены взгляды Т.Жанұзака, Е.Қойшыбаева, Б.Әбдуәліұлы, А.Әбдірахманова, Б.Биярова на историческую стратификацию казахских топонимов, а также на их мотивационную и этимологическую интерпретацию. На конкретных примерах показана диахроническая динамика изменения географических названий. Результаты анализа показывают, что часть древних топонимов Восточного Казахстана восходит к тюрко-монгольскому общему пласту, часть связана с древнетюркскими гидронимическими и оронимическими терминами, а часть мотивирована природно-географическими признаками. В названиях Арқат, Қалба, Шар прослеживаются монгольские или общетюрко-монгольские элементы; в названиях Берел, Қарагем, Аягөз, Бұқтырма отчетливо проявляется роль воды, горного рельефа, цвета, течения и других ландшафтных признаков.

Такие топонимы следует рассматривать не только как лексические единицы, но и как языковые памятники, отражающие длительное взаимодействие этнических, исторических и культурных процессов региона.

Статья может быть использована обучающимися гуманитарного направления, исследователями в области топонимии, а также специалистами, занимающимися исторической ономастикой и региональной языковой историей.

Ключевые слова: лингвистика, топоним, историческое название, этимология, семантика, Восточный Казахстан, древний пласт, гидроним.

A.M. BAIBOSSYN¹, K.K. KENZHALIN²
National Museum of the Republic of Kazakhstan¹
L.N. Gumilyov Eurasian National University²

ANCIENT TOPONYMS OF EAST KAZAKHSTAN

Abstract. The article examines the linguistic nature of ancient toponyms in East Kazakhstan from historical-chronological, etymological, and semantic perspectives. The study focuses on a number of oronyms and hydronyms that belong to the pre-Kazakh statehood layer, including Arkat, Kalba, Berel, Shar, Karagem, Urzhar, Bukhtyrma, and Ayagoz. The purpose of the article is to analyse ancient toponyms of eastern Kazakhstan linguistically and to determine the role of regional ethnic groups and languages in the naming of geographical objects. The research compares the theoretical views of T.Zhanuzak, E.Koishybayev, B.Abdualiyuly, A.Abdirakhmanov, and B.Biyarov on the historical stratification of Kazakh toponyms, as well as on their motivational and etymological interpretation. The diachronic dynamics of place-name change are demonstrated through concrete examples. The analysis shows that some ancient toponyms of East Kazakhstan belong to the common Turkic-Mongolian layer, some are connected with Old Turkic hydronymic and oronymic terms, while others are motivated by natural and geographical features. Names such as Arkat, Kalba, and Shar reveal Mongolian or common Turkic-Mongolian elements; Berel, Karagem, Ayagoz, and Bukhtyrma demonstrate the semantic role of water, mountain relief, colour, flow, and landscape features in naming. These toponyms should therefore be viewed not only as lexical units, but also as linguistic monuments reflecting the long-term interaction of ethnic, historical, and cultural processes in the region.

The article may be useful for students in the humanities, researchers in toponymy, and specialists dealing with historical onomastics and regional linguistic history.

Keywords: linguistics, toponym, historical name, etymology, semantics, East Kazakhstan, ancient layer, hydronym.

REFERENCES

1. Hough, C. Place Names//Encyclopedia of Language & Linguistics (Second Edition). – 2006. – № 2. – P. 613-620.
2. Ry'sbergen, K.K. Yltyt'k onomastikany'n lingvokognitivtik negizderi. [Rysbergen K. Linguocognitive foundations of National onomastics] Almaty': Dajk-Press, 2011. – 328 b.
3. Superanskaya, A.V. Chto takoe toponimika? Iz istorii geograficheskix nazvanij[Superanskaya A.V. what is this toponymy? History of Geographical Names]. – Moskva.: Izd- vo Librokom, 2014.– 178 s.
4. Zhanyzak, T., Ry'sbergen K. Kazak onomastikasy': zhetistikteri men bolashaqy'[Zhanuzak T., Rysbergen. Kazakh onomastics: achievements and prospects].– Almaty': Aziya, 2004. –128 b.
5. Zhanyzak, T. Kazak onomastikasy. Ataular syry 3 [Kazakh onomastics. Names secret 3]. Almaty: «Dajk-Press», 2007. – 524 p.
6. Koishybayev, E. Qazaqstannyn zher-su attary sozdigi [Dictionary of Kazakhstan's geographical names]. Almaty: Mektep, 1985. 256 p.
7. Abdualiyly, B. Kazak toponimikasy (оқу кыралы) Kazakh toponymy (textbook)], (Nyr-Syltan: «Bulatov A.ZH.» ZHK, 2021. – 321 p.
8. Kazakstan. Yltytk enciklopediya (5-tom) [Kazakhstan. National Encyclopedia (Volume 5)], Almaty: «Kazak enciklopediyasy», 2003. – 720 p.
9. Abdirahmanov, A. Toponomika zhane etimologiya [Toponymy and etymology], (Pavlodar: S.Torajgyrov atyndagy Pavlodar memlekettik universiteti, 2010. – 240 p).
10. Shipova, E. N. Slovar' tyurkizmov v russkom yazyke [Dictionary of Turkisms in Russian], Alma-Ata: Nauka, 1976. – 444 p.
11. Malyavkin, A.G. Istoricheskaya geografiya Tsentralnoy Azii: materialy i issledovaniya [Historical geography of Central Asia: materials and research]. Novosibirsk: Nauka, Siberian Branch, 1981. 336 p.
12. Biyarov, B. Zher-su attarynyn sozzhasamdyq ulgileri: monografiya [Word-formation patterns of land and water names: monograph]. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2012. 460 p.
13. Zhanyzak, T. Zher-su ataularynyn anyktamalygy [Directory of land and water names], Almaty: «Oner» 2011. – 496 p.
14. Abdirakhmanov, S. Urzhar emes, Orzhar! [Not Urzhar, but Orzhar!] // Egemen Qazaqstan. URL: <https://egemen.kz/article/177071-urdgar-emes-ordgar> (accessed: 22.06.2026).

Авторлар туралы мәлімет

Байбосын Әли Мұратұлы – PhD, ҚР Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері, редактор;

Байбосын Али Муратович – PhD, научный сотрудник, редактор Национального музея РК;

Baibosyn Ali Muratovich – PhD, Researcher, Editor of the National Museum of the Republic of Kazakhstan.

Кенжалин Қуанышбек Кәрімұлы – PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры;

Кенжалин Куанышбек Каримович – PhD, ассоциированный профессор Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева;

Kenzhalin Kuanyshbek Karimovich – PhD, Associate Professor of the L. N. Gumilyov Eurasian National University.